

АХМАД ДОНИШ САЁХАТНОМАЛАРИНИНГ ЖАНРИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

3.Ю.Юнусзода - катта илмий ходим-изланувчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: саёхатнома, маърифатпарварлик, ватанпарварлик, миллий уйғониш, реализм, публицистика

Ключевые слова: путешествия, просветительство, патриотизм, национальное самосознание, реализм, публицистика.

Key words: the travel notes, enlightenment, patriotism, national revive, realism, publicism.

Марказий Осиё маърифатпарварлик адабиёти моҳиятан янги адабиёт бўлиб, шакл ва мазмун жиҳатидан янгиланиш, эврилишларга учраган ҳолда ўтмиш мумтоз адабиётидан бир қатор фарқли жиҳатлар ва афзалиятларга эга бўлди. Маърифатпарварлик адабиётда янги бадиий ва публицистик жанрларнинг майдонга келиши баробарида, айрим жанрларнинг ўзгаришга учраши ҳамда мумтоз адабиётининг айрим қадимий жанрлари бирламчи мавқеа касб этганлиги кўзга ташланади. Шулардан бири саёхатнома жанридир. Мумтоз адабиётдаги саёхатнома жанри “янги даврда янги типдаги адабиёт-маърифатпарварлик адабиётининг пайдо бўлиши ва ривожланиши муносабати билан янгидан жонланиб, янгича рух касб этиб, замонга ҳамқадам ҳамда янги ижтимоий мазмун ва ғояларни ифода этувчи жанрга айланди” [3:32]. Саёхатнома жанрининг янгиланиши замон талабларига мувофиқ янгича ҳаётий мазмун ифодаси, янги маърифатпарвар ғоялар тарғиботи асосида юзага келди.

Маърифатпарварлик адабиётида саёхатнома жанрининг пешқадам тараққийпарвар ғояларни тараннум этувчи, маҳаллий халқнинг фикрий уйғоқлиги учун интеллектуал омил сифатида хизмат қилган кўплаб намуналарини учратиш мумкин. Булар Аҳмад Донишнинг “Наводир ул-вақоеъ” асари таркибидаги воқеий ва бадиий сафар хотиралари, шунингдек, Возеҳнинг “Савонеҳ ул-масолик ва фаросих ул-мамолик” асари, Мирзо Сирожнинг “Бухоро аҳлига тухфа” публицистик сафарномаси, Абдурауф Фитратнинг “Ҳинд сайёҳи қиссаси”, Махмудўжа Бехбудийнинг “Саёҳат хотиралари”, Сиддиқий Ажзийнинг “Мирёти ибрат” ҳаёлий сафарномаси ва бошқалар бўлиб, мазкур жанрнинг маърифатпарварлик адабиётида юқори мавқега кўтарилганлигидан далолат беради.

Марказий Осиё маърифатпарвар адабиёти асосчиси Аҳмад Дониш ўзининг маърифий фикрларини ифода этиш учун саёхатнома жанридан фойдаланган. Аҳмад Дониш уч маротаба (1857, 1869-1870, 1874 йилларда) Русияга сафар қилиб, ўзининг саёҳат таассуротларини сафар ҳикоятлари шаклида қаламга олган. Бу ҳикоятлар “Наводир ул-вақоеъ” китобининг еттинчи ва саккизинчи бобларини ташкил этиб, “Дар ҳикояти Абдулқосимб ва сафари Русия” (Абдулқосимб ҳикояти ва Русия саёҳати) ва “Дар сафорати Абдулқодирбек ва баёни аҷоиботи базм ва жашни Русия” (Абдулқодирбек сафорати ва аҷоиб базм ва Русия жашни баёни) номлари билан машҳур.

Тожиқ адабиётшунослигида донишшунос олим Р.Ҳодизода илк маротаба ўзининг “Насри бадеи Аҳмади Дониш” (Аҳмади Дониш насрининг бадеияти) номли йирик илмий мақоласида Донишнинг мазкур ҳикоятларини мавзу, ғоявий мундарижа, бадиийлик ва жанрий унсурлар, ижодий мақсад нуктаи назаридан тадқиқ этиб, уларни автобиографик ҳикоятлар жанрига мансуб деб билган [4:71]. Маълумки, адабиётшуносликда хотира (мемуар), таржимаи ҳол (ҳасбу ҳол) ва саёхатнома жанрлари ўзаро муштарак хусусиятларга эга бўлиб, Донишнинг Петербург саёҳати тасвирига бағишланган ҳикоятларнинг таржимаи ҳол ёхуд автобиография жанрига нисбат берилиши бу жанр унсурлари ўртасидаги ўхшашлик ва умумийлик натижасидир. Бу жанрлар ўртасидаги муҳим фарқли хусусиятлардан бири шундаки, саёхатномада фақат сафар саргузаштлари ҳамда ёзувчининг сафар давомидаги кечмиш таассуротлари баён этилади. Шунга эътиборан Аҳмад Дониш ҳикоятларининг айнан саёхатнома жанрига мансублиги маълум бўлади. Муаллифнинг сафар тафсилотлари баёни алоҳида ҳикоят шаклида ёзилган бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил кичик саёхатнома саналади. Иккала саёхатноманинг ҳам асосий қаҳрамони Аҳмад Донишнинг ўзи бўлиб, бевосита шохид бўлган нарса ва ҳодисалар муаллиф тилидан нақл этилади. Бу эса саёхатнома жанрининг ўзига хос хусусиятлардан биридир.

Аҳмад Дониш саёхатномалари мазмун ва ғоявий мундарижа ҳамда тузилиши ва баён услуби жиҳатидан мумтоз адабиётдаги сафарномалардан фарқ қилади. Дониш ўз саёхатномаларини яратишда статистик ва хронологик фактларни келтириш усулидан воз кечади, зеро улар

муаллифнинг ижодий максоди йўлида аҳамиятсиздир. Дониш саёхатномасининг бу хусусияти Р.Ҳодизода томонидан ҳам қайд этилган: “Аҳмад Дониш ўз ҳикоятларида воқеликни сафар қайдлари, қунарнинг муайян тартиби, тарихий саналар асосида баён этмайди. Зеро Донишнинг бу сафар тасвиридан максоди фақат сафар хотираларини баён этишгина эмас. Ёзувчи бу хотираларни нақл қилиш воситасида Бухоронинг ўша давр ўқувчилари кўз ўнгига бошқа бир дунёни гавдалантиришни истар эди” [4:72]. Яъни Донишнинг саёхатнома ёзишдан асосий максоди Бухоро халқининг кўзига илм-маърифат ва техник тараққиёт жиҳатидан юқори поғонага кўтарилган янги оламни гавдалантириш ва шу йўл билан ўз юртидаги камчиликлар сабабларини тушунтириш эди.

Аҳмад Дониш ижодида саёхатноманинг янги типи вужудга келган. Унда реалистик тасвир услуби устунлик қилиб, нисбатан тараққий этган рус тамаддунидаги ижтимоий ҳаёт кичик бўлаклари билан муфассал ва реалистик тарзда қаламга олинади. Ёзувчи саёхатномаларида реализм асосий тасвир усули сифатида устувор ижодий тамойилга айланган бўлиб, тараққийпарварликнинг максал-моҳиятини акс эттирувчи, илғор фикрлиликнинг орзу-умидларини ифода этувчи восита бўлди. Воқеликни ҳайратланарли тарзда кўра олиш ва баён этиш, замон иллатларининг аёвсиз танқиди, ўткир публицистик рух Аҳмад Донишнинг реалистик тасвир услубига хосдир. Аҳмад Дониш ҳаёт ҳақиқатларини синчковлик билан кўра оладиган ва баён этадиган ёзувчи сифатида ўз сафарномалари ва умуман тожиқ маърифатпарварлик адабиётида янги ижодий метод сифатида реалистик тасвирининг шаклланиши учун мустаҳкам замин ҳозирлади.

Дониш саёхатномасида махсус мавқега эга бўлган муҳим масала юксак маданиятни тавсиф ва тарғиб этиш, дунёвий илмларни ўрганиш, касб-хунарни ривожлантиришдир. Бу масала бутун Шарқ маърифатпарварлик адабиётдаги саёхатномаларнинг мазмун - мундарижасини қамраб олган. Аҳмад Дониш ҳам бу масалага катта эътибор қаратиб, мамлакат ободлиги ва халқ фаровонлигининг ягона йўли дунёвий илм ва билимларни ўзлаштириш деб билиб, Бухоро амирлигида бу соҳани, таълимни ривожлантириш фикри ғоясини илгари суради.

Ёзувчи Русиянинг сиёсий-иқтисодий, маданий ва илмий тараққиёти ҳақида ҳикоя қилар экан, бунинг зимнида ўз ватанидаги ҳаётнинг турли жабҳаларини қиёслади. Бу эса Дониш сафарномасининг асосий хусусиятларидан биридир. Ёзувчи қиёслаш ва қаршилантириш йўли билан ўз ватандошларига юртдаги инқирозни тушунтириш, ҳамда камчилик ва иллатларни фош этиш орқали амирликдаги бошқарув тизимини ўткир танқид остига олишга муваффақ бўлади. Бундай қиёсий тасвир усули, гарчанд бутун асар давомида ошқора айtilмаган бўлса-да, ёзувчи сафарномасининг қиммати ва аҳамиятини юксалтириб, уни янги маърифатпарварлик саёхатномаси сифатида гавдалантиради.

“Наводир ул-вақоеъ”да ёзувчининг Русияга сафари тафсилотлари баёнидан ташқари саёхатнома жанрига мансуб бўлган яна иккита саргузашт ҳикоят мавжуд. Бу ҳикоятлар “Наводир ул-вақоеъ”нинг олтинчи ва тўққизинчи бобларини ташкил қилган бўлиб, “Дар ҳикояти ҳоҗй ва манфеи сафар ва хислати занон” (Ҳоҗи ҳикояти ва сафар манфаати ва аёллар хислати) ҳамда “Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва гинои марди ажамай” (Искандарнинг гирдоби ҳикояти ва ажамай кишининг нағмаси) деб номланган.

Р.Ҳодизода мазкур ҳикоятларнинг мавзу, ғоявий мундарижа ва бадиий хусусиятларига доир эътиборли мулоҳазалар билдириб, уларни фалсафий-бадиий қисса жанрига мансуб деб топади [4,1]. Дарҳақиқат, тилга олинган ҳикоятларда “қазову қадар”, “лутфи эзиди таоло”, “одоби мулкдорӣ”, “манофеи сафар” каби фалсафий масалалар таҳлил этилади. Аҳмад Дониш бу ҳикоятларда “фавоиди сафар” (“сафар фойдалари”) мавзусига мурожаат этиб, инсон дунёқарашининг кенгайишида унинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди, ҳамда ҳикоятни бошлашдан олдин Пайғамбар

(а.с)нинг саёхатни тарғиб этувчи хадисларидан далил келтилади. Маълумки, Аҳмад Дониш ижодиётида олам узра сафарнинг аҳамиятини тарғиб этиш муҳим мавқе эгаллайди, зеро ёзувчи ватандошларидаги ғафлатзадалиқ ва қолоқликнинг сабабларини айнан сафар қилмаслик, бошқа мамлакатлардаги халқларнинг ҳаёт тарзидан беҳабар бўлишликдан деб билади.

Аҳмад Дониш “марди ажами ва ҳожи” ҳақидаги ҳикоятларида ўзининг ижтимоий-сиёсий ғояларини ифода этиш учун муайян сюжет яратиб, уни бадий суратда сайёҳ ҳожи ва жаҳонгашта аҷамликнинг саргузаштлари қиссаси шаклида адо этади. Натижада, ҳикоятлар саргузашт хусусиятини қасб этган. Шунга қўра, тадқиқотчи М.Адашев бу ҳикоятларни “бадий саргузашт ҳикоят” жанрга мансуб деб билади [1:88]. Дарҳақиқат, ҳикоятларда тасвирланган воқеа-ҳодисалар ёзувчининг ижод маҳсули бўлган қаҳрамонларнинг саргузаштидир. Бироқ шунга ҳам назарда тутиш лозимки, қаҳрамонларнинг саргузашти сайру саёҳат асосида рўй беради. Чунончи ҳожи саргузашти ҳаж сафари давомида ҳамда аҷамлик кишининг саргузашти дарё бўйлаб саёҳат тарзида тасвирланади. Шунга қўра мазкур ҳикоятларнинг жанрини саёҳатнома деб номлаш маъсуб қўринади, зеро сафар асосидаги воқеалар, сафар саргузаштлари саёҳатнома жанрида ўз аксини топади. Асарнинг “манофеи сафар” деб номланиши ҳамда муаллифнинг саёҳатни тарғиб этувчи мулоҳазалари ҳам бу фикримизни тасдиқлайди.

Бироқ бу саёҳатномалар ва Донишнинг олдинги икки саёҳатномаси ўртасида тафовут кўзга ташланади. Улар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, олдинги саёҳатномаларнинг қаҳрамони ёзувчининг ўзидир. Буларда эса асосий қаҳрамон бошқа шахслар, яъни сайёҳ ҳожи ва аҷамлик жаҳонгашта кишидир. Аҳмад Донишнинг Петербургга қилган саёҳатида бағишланган сафарномаларида воқеан содир бўлган сафар таассуроти тасвирланган бўлса, ҳожи ва аҷамлик киши сафарномасида қаҳрамонларнинг Ғарб мамлакатлари саёҳати таассуротлари акс этган. Яъни Аҳмад Дониш саёҳатномаларида сафар тасвирининг икки хил усули кўзга ташланади: бевосита муаллиф сафари тасвири, буни воқеий сафарнома деб аташ мумкин ҳамда қаҳрамонлар саёҳати тасвири, буни биз бадий саёҳатнома деб номладик. Чунки бу саёҳатномаларда бадий хусусият қучли бўлиб, Аҳмад Дониш ўзининг ижодий мақсадини бадий ҳаёлот воситасида ўзи яратган тимсоллар-сайёҳ ҳожи ва аҷамлик киши воситасида ифода этган. Ёзувчи бу образлар воситасида юсак маърифатпарварлик ғоялари ва ҳатто ўзининг воқеий саёҳатномаларда баён эта олмаган ижтимоий-сиёсий қарашларини ошқора ифода этди.

Мазкур саёҳатнома ўзининг Бухоро амирлиги сиёсатида нисбатан танқидий мазмуни ва ўткир публицистик руҳи

Адабиётлар

1. Адашев М. Андеша мулоҳиза доир ба таносуби шаклу мазмун дар адабиёти маорифпарварии тоҷик. //Масъалаҳои филологияи тоҷик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: Нашри УДС, 1997. – Саҳ.88.
2. Аҳмади Дониш. Наводир ул-вақоъ. – Душанбе: Дониш, 1988. – Саҳ. 154.
3. Саъдиев С. Жанри сафарнома дар адабиёти маорифпарварии тоҷик ва Эрон. //Масъалаҳои филологияи тоҷик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: Нашри ДДС, 1997. – Саҳ. 32.
4. Ҳодизода Р. Насри бадени Аҳмади Дониш. //Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик. Маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1974.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Аҳмад Дониш ижодида саёҳатноманинг маърифатпарварлик, ватанпарварлик, ўзликни англаш ғояларини акс эттирувчи жанрга айланиши ҳамда унинг бадий ва воқеий турларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается переход просветительства, патриотизм путевых заметок в творчестве Ахмада Дониша, а также особенности его реальных и художественных типов.

SUMMARY

The article deals with the enlightenment of belles letters travel notes in the works of Ahmad Donish, turning into the genre, its fictional and real distinctive features.